

Sotavankien paluu Neuvostoliittoon 1939-1956

D m i t r i F r o l o v

Sotavankeus on jokaisen sodan väistämätön seurallinen. Tärkeätä ei ole vain se, miten vihollinen suhtautuu sotavankeihin vaan myös se, miten heihin suhtautuu oma valtio. Neuvostoliiton suhtautumisessa sotavankeuteen joutuneisiin kansalaisiinsa oli useita kehitysvaiheita, ja sillä oli myös oma historiallinen ulottuvuutensa.

Pietari Suuren Lain sotakaari vuodelta 1715 kertoo valtion politiikan kehittymisestä humaanimpaan suuntaan ulkomaalaisten sotavankien kohtelussa. Siinä määriteltiin myös omien joukkojen sotavankeuteen joutumisen olosuhteita – sitä mikä voidaan asettaa sotavankeuteen joutuneen omaksi syyksi ja mitä voidaan esittää hänen puolustukseksien.

”Syyt, joiden vuoksi komendantti, upseerit ja sotilaat voidaan armahtaa, kun linnoitus antautuu, ovat seuraavat: 1) Äärimmäinen nälkä, kun ei ole enää mitään, millä ihminen voisi ruokkia itseään, vaikka etukäteen on otettu huomioon mahdollisimman suuri säästeliäisyys; 2) Kun ei ole jäänyt lainkaan ammuksia, jotka on kaikella säästeliäisyydellä käytetty; 3) Kun ihmisiä puuttuu siinä määrin, että ei ole mahdollisuutta puolustukseen (ja koko piirityksen aikana on puolustauduttu urheasti), kun apua ei voi saada ja kun linnoitusta on kaikin muodoin mahdotonta pitää. Nämä asetuksen kohdat koskivat niitä, joille ei ollut annettu muuta erityistä käskyä. Niillä, jotka olivat saaneet käskyn puolustautua viimeiseen mieheen, ei ollut mitään oikeutta antautua viholliselle. (*Rossijskoje zakonodatelstvo*; Ivašov & Jemelin 1992.)

Venäjän keisarikunta oli 1800- ja 1900-luvuilla allekirjoittanut kaikki tärkeimmät sotavankeihin liittyvät yleissopimukset (konventiot). Myös omista, vihollisen vangiksi joutuneista sotilaista ja upseereista haluttiin pitää huolta. Kotimaahansa palaavia tervehdittiin tuolloin sankareina (Panov 2002, 700-708). Vuoden 1917 vallankumouksen jälkeen suhtautuminen alkoi vähitellen muuttua. Venäjä irtautui sodasta, mutta sotavankien ongelma jäi. Neuvostohallitus ilmoitti olevansa vastuussa sotavankien kohtalosta, ja jo huhtikuussa 1918 sota-asiain kansankomissariaatin yhteyteen perustettiin sotavankien ja pakolaisten asiain keskuskomissio *Tsentroplenbež*.

Viidennessä neuvostojen yleisliittolaisessa kokouksessa heinäkuussa 1918 valtuutetut hyväksyivät ”Tervehdyksen eri paikoissa oleville venäläisille sotavangeille”. Kaikkia lääninneuvostoja käskettiin perustamaan erityisiä osastoja sotavangeille annettavan avun järjestämiseksi, ja niiden tuli toimia tiiviissä yhteistyössä *Tsentroplenbežin* kanssa. Osastojen tuli aloittaa välittömästi leivän ja välttämättömien tarvikkeiden kerääminen sotavangeille lähetettäväksi (Ivašov & Jemelin 1992, 45). Kansankomissarien neuvoston asetuksissa 16.11. 1918, 18.4. 1919, 9.6. 1920 ja 5.8. 1920 määrättiin rahallinen korvaus vihollisen sotavankeudesta palanneille ensimmäisen maailmansodan venäläisille sotavangeille ja puna-armeijassa tai -laivastossa palvelleille. Myös sotavankien perheet saivat rahallista apua.

Kansalaissota muutti kuitenkin tilanteen. Siitä huolimatta, että Venäjän sosialistinen federatiivinen neuvostotasavalta (VFSNT) oli taannut

humaanin suhtautumisen sotavankieihin kansalaisuudesta tai kansallisuudesta riippumatta, niin asetusta ei aina noudatettu. Luonteeltaan äärimmäisen julma sota, jossa molemmat osapuolet kärsivät suunnattomia tappioita¹ sekä poliittisen taistelun kompromissittomuus eivät useinkaan antaneet mahdollisuuksia noudattaa edes alkeellisimpia inhimillisiä tapoja sotavankien kohtelussa. Sekä punaiset että valkoiset sallivat joukkomurhat ja sotavankien kidutuksen.

Kysymys Geneven sopimuksesta

1920-luvun keskivaiheilla Neuvostoliitossa alkoi muodostua yleisen epäluulon, epäilyn ja vakoilumanian ilmapiiri. Tämä kaikki heijastui luonnollisesti Neuvostoliiton rikoslakiin ja sotavankieihin suhtautumiseen. Neuvostoliitto ei myöskään allekirjoittanut Geneven yleissopimusta *Sotavankien kohtelusta* vuonna 1929, koska se ei oman ilmoituksensa mukaan kyennyt toteuttamaan joitain sopimuksen olennaisista sääöksistä.² Venäläisen tutkijan V. Galitskin mukaan Stalin ei vastustanut kyseisen sopimuksen hyväksymistä tai allekirjoittamista, vaan syynä oli se, ettei neuvostovaltuuskunta ollut Avel Jenukidzen³ vuoksi pystynyt järjestämään ajoissa lähtölupaa Geneveen, ”eikä A. Jenukidze yksinkertaisesti uskaltanut toistamiseen esitellä Stalinille neuvostovaltuuskunnan Geneveen lähdön välttämättömyyttä” (Galitski 1997, 87). Neuvostoliitto kuitenkin ilmoitti, että sotavankikysymykset ratkaistaisiin Geneven sopimuksen hengessä, mikäli asia tulisi ajankohtaiseksi. Toisin sanoen Neuvostoliitto ei *de jure* tunnustanut yleissopimusta, mutta *de facto* velvoitti itsensä takaamaan kansainvälisen yhteisön tunnustamat sotavankien oikeudet. Lisäksi Neuvostoliiton ulkoasiain kansankomissaari Maksim Litvinov allekirjoitti 25.8. 1931 toisen erittäin merkittävän, edellä mainittuun kansainväliseen sopimukseen liittyneen asiakirjan, Geneven vuoden 1929 yleissopimuksen kenttäarmeijoiden haavoittuneiden ja sairaiden olojen parantamisesta. Se astui voimaan Neuvostoliitossa 26.3. 1932.

Tässä yhteydessä nousee esiin kysymys, miksi Neuvostoliitto ei ratifioinut yleissopimusta sotavankien kohtelusta, mutta allekirjoitti kuitenkin kansainvälisen päätösasiakirjan kenttäarmeijoiden haavoittuneiden ja sairaiden olojen parantamisesta. Mielestäni tämä selittyy ennen kaikkea Neuvostoliiton kansallisen lainsäädännön erityispiirteillä. Neuvostoliiton vuoden 1926 rikoslaiissa oli pykälää, joissa sotavangiksi antautuminen oli määritelty rangaistavaksi teoksi. Jos Neuvostoliitto olisi tunnustanut ulkomaalaisten sotavankien oikeudet, olisi sen pitänyt tunnustaa myös omien vihollisen vangiksi joutuneiden sotilaitensa oikeudet. Oli selvää, että Neuvostoliitto ei voinut toimia niin – sotavankia pidettiin *a priori* ilman oikeuksia olevana kansanvihollisena ja maanpetturina. Samalla tunnustettiin kuitenkin myös muutamia ”syyllisyyttä lieventäviä asianhaaroja” kuten haavoittuminen, sairaus tai syyntakeettomuus, jotka saattoivat vapauttaa neuvostosotavangin rikosoikeudellisista seuraamuksista (UK RSFSR 1926). Tämän vuoksi Neuvostoliitto takasi oman sisäisen lainsäädäntönsä mukaisesti tasa-arvoiset oikeudet niin omille kuin ulkomaalaisillekin sairaille tai haavoittuneille sotavangeille.

Neuvostoliiton motiivi olla allekirjoittamatta Geneven yleissopimusta sotavankien kohtelusta oli siten looginen. Eri asia on se, oliko tällainen menettely eettistä tai moraalista. Todellisuudessa Stalin petti omat sotilaansa sallimalla vihollismaiden ja etenkin Saksan olla noudattamatta mainitun yleissopimuksen asetuksia neuvostosotavankien kohdalla.

Lainsäädäntö kehittyi

Jo 1920-luvulla Neuvostoliiton rikoslainsäädäntöön⁴ ilmestyi pykälää, joiden nojalla sotavangiksi antautuva joutui rikosoikeudelliseen vastuuseen. Puna-armeijassa ja -laivastossa palvelevia koskivat rikoslain pykälät 58 ja 193, joissa määrättiin kuolemanrangaistus ja omaisuuden takavarikointi synnyinmaansa pettämisestä kuten vakoilusta, sota- tai valtiosalaisuuden paljastamisesta, ulkomaille pakenemisestä, vihollisen puolelle

menemisestä, tunkeutumisesta Neuvostoliiton alueelle aseistautuneiden joukkojen jäsenenä (UK RSFSR, 1939). Rangaistuksen kohteeksi joutuivat myös sotilaan perheenjäsenet jos he olivat tienneet aikomuksista, mutta eivät olleet ilmoittaneet asiasta viranomaisille. Heidän tuomionsa oli viisi vuotta vankeutta ja omaisuuden takavarikointi. Muilta omaisilta evättiin äänioikeus ja heidät karkotettiin Siperiaan viideksi vuodeksi.

Talvisodan aikana saarroksiin joutuneita rivimiehiä ja aliupseereita syytettiin usein ”omavaltaisesta joukko-osastosta tai palveluspaikalta poistumisesta”, ”joukko-osastosta karkaamisesta” tai ”taistelutilanteessa omavaltaisesta joukko-osastosta tai palveluspaikalta poistumisesta” (pykälät 193-7–193-9). Upseereita ja poliittisen työn tekijöitä taas koski pykälä 193-21 – ”päällikön omavaltainen luopuminen hänelle annettujen taistelukäskyjen toimeenpanosta tarkoitukseen vihollisen auttaminen”. Pykälässä 193-22 määrättiin rangaistukseksi teloitus ampumalla omavaltaisesta taistelukentältä poistumisesta, kieltäytymisestä käyttämästä asetta taistelun aikana, vangiksi antautumisesta ja vihollisen puolelle siirtymisestä. Tässä kohdin oli tarkennus: ”antautuminen vangiksi taistelutilanteen siihen pakottamatta”. Eli oletettiin, että oli olosuhteita, kuten esimerkiksi haavoittuminen, jolloin vangiksi joutuminen ei ollut rangaistava teko. Käytännössä tätä ei kuitenkaan noudatettu sillä edes haavoittuminen ei aina vapauttanut sotavangiksi antautunutta oikeudellisesta vastuusta (Frolov 2004, 90).

Rikosoikeudellinen vastuu, tarkemmin sanottuna teloitus ampumalla, oli määrätty rangaistukseksi myös pykälässä 193-20 tapauksissa jolloin: ”komentavan upseerin on luovuttanut viholliselle hänelle uskottuja sotavoimia, kun komentaja on jättänyt viholliselle tai on hävittänyt tai on saattanut epäkuuntoon hänelle uskottuja kenttälinnoitteita, sotalaivoja, sotailma-aluksia, tykistöä, sotilaallisia varastoja ja muita sodankäyntivälineitä samoin kuin komentavan upseerin jätettyä suorittamatta lueteltujen sodankäyntivälineiden hävittämiseen tai epäkuuntoon saattamiseen täh-

dättyjä toimia silloin, kun niitä kohtaa välitön uhka joutua vihollisen valtaamiksi ja kun kaikki keinot on jo käytetty niiden säilyttämiseksi, ja jos tässä pykälässä mainitut toimet on tehty vihollisen auttamiseksi...” Neuvostoliiton rikoslain luvun 193 pykälä ja artikloja voisi luetella vielä pitkään, mutta lopputulos on aina sama – yleensä rangaistuksena tehdyistä rikoksista oli ”sosiaalisen varjelun korkein aste ja omaisuuden takavarikointi”.

Analysoitaessa rikoslain 193. lukua voidaan tehdä mielenkiintoinen johtopäätös: samalla kun siinä määrättiin ankaria rangaistuksia sotavankuteen antautuneille puna-armeijan sotilaille, se teki ulkomaalaisten sotavankien aseman suojatummaksi. Niinpä kyseisen luvun pykälän 29 kohdissa A ja B määrättiin rangaistukseksi korkeintaan kolmen vuoden vapausrangaistus tai puna-armeijan kurinpito-ohjesäännön mukainen rangaistus sotavankien huonosta kohtelusta tai erityisestä julmuudesta sairaita tai haavoittuneita kohtaan. Sama rangaistus uhkasi niitä, jotka olivat vastuussa sairaiden ja haavoittuneiden hoidosta eivätkä täyttäneet velvollisuuksiaan kunnolla. (UK RSFSR 1933.)

Tällaiset olivat lyhyesti VSFNT:n rikoslain tärkeimmät luvut, joissa käsiteltiin sotilasrikoksista määrättyjä rangaistuksia, jos sotavankuteen joutumista ylipäätään voidaan pitää rikoksena. Kuten jo aiemmin on esitetty, tuon ajan neuvostolainsäädännölle oli ominaista syytöksellisyys.

Talvisodan vangit

Puna-armeija kärsi talvisodan aikana suuria tappioita, mutta vangiksi joutuneiden tarkkaa lukumäärää ei ole selvitetty. Virallisten tietojen mukaan se menetti kadonneina yli 39 000 sotilasta ja upseeria. Heidän joukossaan oli myös vangiksi joutuneita. Viimeisimpien tietojen mukaan sotavangiksi joutui 5 546-6 116 henkeä. Viralliset tilastot jatkosodan sotavangeista ovat vieläkin ristiriitaisempia. Eri lähteiden mukaan neuvostoliittolaisia sotavangeja oli 64 188-72 000.

Talvisodan päättymisen jälkeen melkein kaikki Neuvostoliittoon palanneet entiset sotavangit tuomittiin työleirille sisäasiain komissariaatin ylimääräisessä kokouksessa tekemän päätöksen mukaisesti. Näin ollen Neuvostoliitto piti lähtökohtaisesti omia, sotavankeuteen joutuneita kansalaisiaan rikollisina.

Stalinin allekirjoittamalla politbyroon päätöksellä 19.4. 1940 kaikki Suomen palauttamattomat sotavangit määrättiin lähetettäväksi Neuvostoliiton sisäasiain kansankomissariaatin (NKVD) Južan leiriin Ivanovon alueelle. NKVD:n tehtävä oli kolmen kuukauden kuluessa selvittää oliko sotavankien joukossa henkilöitä, jotka olivat joutuneet tekemisiin ulkomaisten tiedustelupalvelujen kanssa, jotka olivat epäilyttäviä ja neuvostovallalle vieraita tai jotka olivat antautuneet vapaaehtoisesti suomalaisille. Tällaiset henkilöt joutuivat paljastuttuaan tuomiolle. (Nosyreva & Nazarova 1995, 104). Vuoden 1940 kesäkuuhun mennessä Južan leirillä oli 5 175 puna- armeijan sotilasta sekä 293 upseeria ja politrukkia. Selonteossaan Stalinille NKVD:n johtaja Lavrenti Berija mainitsi, että sotavankien joukosta oli saatu selville 106 vakoilijaa ja vakoilusta epäiltyä, 166 Neuvostoliiton vastaiseen osastoon kuulunutta, 54 provokaattoria, 13 neuvostosotavankien kiusaaja ja 72 vapaaehtoisesti vangiksi antautunutta. Kun oli selvitetty vangiksi jäämisen syyt ja sotavangin käyttäytyminen vankeuden aikana, ammuttiin 158 entistä sotavankia, jotka suomalaiset olivat palauttaneet talvisodan jälkeen Neuvostoliittoon. 4354 sotavankia, joita vastaan ei ollut tarpeeksi aineistoa syytteen nostamiseksi, mutta joiden vangiksi jäämisen syyt epäiltiin, tuomittiin sisäasiain kansankomissariaatin erikoiskokouksen päätöksellä työleirille 5-8 vuodeksi. Vain 450 entistä sotavankia, jotka jäivät vangiksi haavoittumisen, sairauden ja paleltumisen vuoksi, vapautettiin oikeudellisesta vastuusta. (Nosyreva & Nazarova 1995, 105.)

Suuri isänmaallinen sota

Suuren isänmaallisen sodan alku todisti virhearvioksi vallalla olleen doktriinin, jonka mukaan

sota tultaisiin käymään vieraalla maaperällä ja vähin tappioin. Tämän lähtökohdan mukaisesti neuvostosotilaiden ja komentajien joukkomittainen sotavankeus olisi ollut hyvin epätodennäköistä. Saman lähtökohdan mukaan kaikki neuvostoliittolaiset sotavangit olisivat olleet *a priori* isänmaan pettureita. Historia muutti kuitenkin kehityksen kulkua. Puna-armeija perääntyi, kävi raskaita puolustustaisteluja ja kärsi suuria tappioita. Miljoonia neuvostoliittolaisia sotilaita ja upseereita joutui sotavankeuteen. Pelkästään sodan kuuden ensimmäisen kuukauden aikana vangiksi päätyi yli 3 miljoonaa ihmistä (Poljan 1996, 65-67).

Kun sodan alkamisesta oli kulunut kolme viikkoa, Valtion puolustuskomitea (GKO)⁵ hyväksyi erikoisasetuksen, jossa kehoitettiin tuhoamaan pelkurit ja karkurit. Siinä todettiin muun muassa, että samalla kun puna-armeijan yksiköt taistelevat sankarillisesti saksalaisia valloittajia vastaan, eräät sotamiehet ja komentajat ”osoittavat horjuvuutta, paniikkimieliä, häpeällistä pelkuruutta...” ”Paniikin lietsoja, pelkuri, karkuri on vihollistakin pahempi, koska hän ei pelkästään kaiva maata asiamme alta, vaan saattaa puna-armeijan maineen häpeään. Siksi rankaisutoimien kohdistaminen paniikin levittäjiin, pelkureihin ja karkureihin sekä sotilaskurin palauttaminen on meidän pyhä velvollisuutemme, jos haluamme säilyttää puna-armeijan soturin suuren kunnianimen tahraantumattomana. (Ivašov & Jemelin 1992, 46.)

GKO:n erikoisasetus laillisti tosiasiallisesti rankaisutoimenpiteiden ulottaminen ilman oikeudenkäyntiä sotilaskarkureiden lisäksi myös sotavankeudesta karanneisiin, koska he sopivat asetuksen määrittelemään kategoriaan ”valanrikkoajat ja synnyinmaan petturit”.

Toimenpiteet osoittautuivat kuitenkin ilmeisen riittämättömiksi. 16.8.1941 julkaistiin päämajan asetus nro 270, jonka mukaan kaikkia viholliselle antautuneita, taistelujen aikana arvomerkit poistaneita ja etulinjasta selustaan siirtyneitä komentajia ja poliittisen työn tekijöitä tultaisiin pitämään karkureina ja heidät tuli pidätettäessä ampua. Sotilaskarkuruuden ja vangiksi antautu-

misen ehkäisemiseksi komentajia muistutettiin siitä, että myös heidän perheensä tultaisiin pidättämään valansa rikkoneen ja synnyinmaansa pettäneen karkurin perheenjäseninä. Jos saarroksiin joutuneet yksiköt pitivät parempana antautua vangiksi sen sijaan, että murtautuisivat omiensa luo, heidät määrättiin ”tuhottaviksi kaikin keinoin, niin maan pinnalta kuin ilmastakin käsin” (Ivašov & Jemelin 1992, 46). Sotavankeuteen joutuneiden rivimiesten perheiltä evättiin valtion avustukset ja kaikinainen muukin apu.

Käytännössä näitä asetuksia tulkittiin hyvin laajasti eikä niitä käytetty ainoastaan niitä kohtaan, jotka siirtyivät vihollisen puolelle vapaaehtoisesti, vaan myös niitä vastaan, jotka olosuhteiden pakosta joutuivat sotavankeuteen käytettyään sitä ennen loppuun kaikki mahdollisuudet vastarintaan. Rintamatilanteessa tämä johti siihen, että vuonna 1941 uudelleen perustetut sulkujoukkueet⁶ ampuivat rivimiehiä ja komentajia ilman oikeudenkäyntiä ja tutkintaa. Sortotoimenpiteet ja itsevaltainen oikeudenkäyttö saivat sellaiset mittasuhteet, että ne mainittiin jopa puolustusasiain kansankomissaarin käskysä nro 0391 (4.10. 1941). Siinä todettiin muun muassa:

Komentajien ja komissaarien suorittamat perusteetomat kuritustoimenpiteet, laittomat ampumiset, omavaltaisuudet ja pahoinpitelyt ovat tahdonpuutteen ja kömpelyyden ilmauksia, jotka johtavat usein päinvastaisiin tuloksiin kuin mitä on haluttu, johtavat sotilaskurin hölyntymiseen ja joukkojen poliittis-moraalisen mielialan laskuun sekä voivat sysätä epävakaita taistelijoita loikkamaan vihollisen puolelle. (Ivašov & Jemelin 1992, 47.)

Tämän käskyn mukaisesti pahoinpitelyihin ja laittomiin vainoihin syyllistyneitä rangaistiin ankarasti, jopa sota-oikeussyytteisiin asti. On vaikeaa todeta tarkasti, miten laajalti tätä käskyä noudatettiin. Mutta jo pelkästään tämän asiakirjan hyväksyminen kertoo siitä, että enää ei voitu olla ottamatta huomioon saarroksiin jääneiden puna-armeijalaisten ja sotavankien ongelmaa.

Vertailtaessa neuvostoliittolaisten sotavankien asemaa Neuvostoliitossa talvisodan ja jatkosodan

aikana, voidaan huomata, että se muuttui olennaisesti. Kun talvisodan jälkeen käytännöllisesti katsoen kaikki sotavankeudessa olleet lähetettiin NKVD:n vankileirien päähallinnon (GULAG) työleireille ilman oikeudenkäyntiä ja tutkintaa, niin Suuren isänmaallisen sodan aikana tilanne muuttui. Koska Neuvostoliitto koki jo heti sodan alussa raskaita menetyksiä, valtiojohdolle kävi ilmeiseksi, että kenttäarmeijan täydentämiseksi oli käytettävä hyväksi myös saarroksista ulos murtautuneita ja sotavankeudesta karanteita puna-armeijan joukkoja. Suurin osa tällaisista sotilaista ja upseereista palasi tutkinnan jälkeen kenttäarmeijan riveihin.

Palaavien sotavankien suodatus

Joulukuun lopulla 1941 valtion puolustuskomitea hyväksyi asetuksen nro 1069, joka määritteli saarroksista päässeiden tai sotavankeudesta vapautuneiden ”entisten (!) puna-armeijassa palvelleiden” karanteenitarkastuksen ja tutkinnan säännöt. Seuraavana päivänä, 28.12. 1941, Lavrenti Berija julkaisi käskyn nro 001735 sotavankeudessa tai saarroksissa olleille entisille puna-armeijan sotilashenkilöille tarkoitettujen leirien perustamisesta. Sotilaiden ja komentajien karanteenitarkastukset annettiin sotavankien ja internoitujen asiain hallinnon tehtäväksi. Näin ollen kaikki Neuvostoliitossa olleet sotavangit, sekä ulkomaalaiset että entiset neuvostoliittolaiset sotavangit olivat sisäasiain kansankomissaarin oikeudenkäyttövallan alaisia.

Berija antoi määräyksen perustaa mahdollisimman nopeasti NKVD:n alaisuuteen armeijan keräily- ja siirtopisteitä (SPP) ja erikoisleirejä. Niissä suoritettiin saarroksista päässeiden tai sotavankeudesta vapautuneiden puna-armeijan sotilaiden ja komentajien karanteenitarkastukset, joiden tarkoituksena oli löytää heidän keskuudestaan synnyinmaan petturit, vakoojat ja tihutyöntekijät. Keskitettyihin keräily- ja siirtopisteisiin piti kerätä kaikki sotavankeudesta karanneet tai vapautetut ja saarroksista päässeet puna-armeijalaiset, jotka luetteloiitiin ja joille suoritettiin terveystarkastus. Terveystarkastus-

nessa ilmi tulleet haavoittuneet ja sairaat lähetettiin erikoissotasairaaloihin ja muut NKVD:n erikoisleireille. Leirijärjestys oli sangen ankara: kirjeenvaihto ja tapaamiset omaisten kanssa, samoin kuin keräily- ja siirtopisteiden alueelta poistuminen oli kielletty. Sama järjestys oli voimassa kaikissa muissakin sotavankeja vastaanottavissa keräily- ja siirtopisteissä.

NKVD perusti entisten sotavankien ja saarroksissa olleiden jatkosuodattamiseksi kymmenen erikoisleiriä:

– Karjalan, Volhovan ja Luoteiselle rintamalle: Grjazovetsin ja Tšerepovetsin leirit Vologdan alueella.

– Länsirintaman ja Kalinin rintamalle: Južan (Ivanovon alue), Rjazanin ja Suzdalin leirit.

– Lounaiselle ja Brjanskin rintamalle: Tambovin, Podolskin ja Ostrogožin leirit.

– Eteläiselle rintamalle: Starobelskin leiri Vorosilovgradin ja Novoanninskin leiri Stalingradin alueella.

Vuoden 1942 keskivaiheilla joidenkin leirien tehtävä muuttui. Kesällä 1942 kyseiset leirit muutettiin ulkomaalaisille tarkoitetuiksi keräily- ja jakeluleireiksi. Jäljellä ollut entisistä neuvostoliittolaisista sotavangeista koostunut ”erikoisryhmä” lähetettiin sotavankien ja internoitujen asiain hallinnon määräyksellä muihin erikoisleireihin (*Vojennoplennyje v SSSR*, 93).

Sotavankeudesta vapautuneille puna-armeijalaisille tarkoitettujen leirien lukumäärä vaihteli koko sodan ajan: 1942 niitä oli 10, 1943 – 9, 1944 – 14 (*Vojennoplennyje v SSSR*, 1038). Leirien määrän kasvu vuonna 1944 johtui siitä, että jatkosota loppui ja Suomi luovutti lähes 42 500 entistä neuvostoliittolaista sotavankia. Leireille lähetettyjen erikoisryhmien tarkkaa henkilökohtaista tarkastusta varten muodostettiin erikoisosastoja NKVD:n erityisen käskyn⁷ mukaisesti.

Isänmaanpettureiksi, sotilaskarkureiksi ja vakoojiksi todettujen jutut siirrettiin NKVD:n erityisneuvottelukokoukselle rangaistuksen määrittelyä varten. Ne, joista ei onnistuttu keräämään raskauttavaa aineistoa, lähetettiin kenttäarmeijaan. Karanteenitarkastusten objektiivisuutta

on melko vaikea määritellä, mutta 1.10. 1944 mennessä tarkastuksen läpikäyneestä 354 592 henkilöstä (tähän lukuun ei lasketa suomalaisten 1944 palauttamia sotavankeja), puna-armeijan yksiköihin palasi 249 416 henkeä, eli noin 70 %. Ainoastaan noin 3 % eli 11 556 vangittiin. Loput lähetettiin työhön tai muuhun vastaavaan (Ivašov & Jemelin 1992, 48).

Tammikuussa 1943 kiertojärjestelmä eli keräily- ja siirtopiste – erikoisleiri – sotakomissariaatti – kenttäarmeija muuttui hieman. Vuosina 1941-1942 erityistarkastus suoritettiin keräily- ja siirtopisteissä ainoastaan poikkeustapauksissa ja pääosin leireillä. Nyt erityistarkastus tuli keräily- ja siirtopisteiden pääasialliseksi tehtäväksi. Sen toteuttivat erikoisosaston, sotilassyöttäjänviraston, armeijan poliittisen osaston, henkilöstöosaston sekä armeijan täydennysosaston edustajat. Tarkastuksen jälkeen enemmistö sotilaista ja upseereista lähetettiin kenttäarmeijan reserviin. Käytännössä muutokset johtivat siihen, että vuoden 1943 puolivälin jälkeen sotilashenkilöt lähetettiin rangaistuspataljooniin ja -komppanioihin laittomasti ilman erikoisleireillä suoritettavaa täydellistä tutkintaa. Upseerit alennettiin rivimiehiksi ja heille palautettiin entinen arvo ja asema vasta myöhemmin, jos he jäivät henkiin.

Tuon ajan neuvostoliittolainen oikeudenkäyttö tulkitsi termin ”sotavanki” isänmaanpetturiksi.⁸ Vastaavasti entisiin sotavankeihin, erityisesti niihin, jotka olivat olleet yhteistyössä miehittäjän kanssa tai jotka olivat palvelleet kansallisissa aseellisissa muodostelmissa, sovellettiin 19.4. annettua Neuvostoliiton korkeimman neuvoston puheenjohtajan käskyä, joka edellytti julkista hirttotuomiota.

Erikoistarkastuksissa pyrittiin samaan kiinni ne sotavangit, jotka olivat toimineet yhteistyössä Suomen viranomaisten sekä leirijohdon kanssa. Koska Venäjän arkistot ovat osittain suljettuina, on vaikeaa tarkalleen sanoa kuinka moni neuvostoliittolainen sotavanki tuomittiin yhteistyöstä suomalaisten kanssa tai vakoilusta ja isänmaanpettämisestä. Saatavilla on vain muutama suomalaisesta vankileiristä paenneen sotavangin kuulustelupöytäkirja. Suurin osa niistä on ole-

tettavasti Venäjän Turvallisuuspalvelun (FSB) suljetuissa arkistoissa.

Jatkosodan vankien paluu

Syyskuussa 1944 päättyi jatkosota, ja lokakuussa neuvostoarmeija lähestyi Itä-Preussin rajaa. Samaan aikaan NKVD perusti lisää keräyspisteitä paitsi palautettavia entisiä sotavankeja, myös internoitua siviiliväestöä varten. Sotilaat pidettiin erillään siviiliväestöstä ja tarkastusten jälkeen luotettavimmat sotilaat lähetettiin takaisin rintamille.

Ensimmäiset sotavangit palasivat Suomesta Neuvostoliittoon jo lokakuussa 1944 Vainikkalan kautta. Virallisten tietojen mukaan jatkosodan jälkeen kotiin palasi 42 783 sotavankia, yli 18 000 kuoli vankeudessa. Mielestäni näin nopea sotavankien palauttaminen johtui neuvostoviranomaisten pelosta, että osa sotavangeista voisi kieltäytyä palaamasta Neuvostoliittoon. Pelko ei ollut aiheeton, sillä sekä talvi- että jatkosodan aikana Suomi oli luvannut neuvostoliittolaisille sotavangeille turvapaikan joko Suomesta tai jostain muusta maasta. Tosin 1940 tämä lupaus oli enimmäkseen propagandistinen, sillä talvisodan jälkeen Suomeen jäi vain 20 entistä puna-armeijan sotilasta (Frolov 2000, 191) eikä ole tietoa myöskään sotavankien lähettämisestä toiseen maahan. Jatkosodan jälkeinen tilanne oli kuitenkin toinen. Monet neuvostosotavangit tiesivät mitä heille saattoi tapahtua kotimaassa ja loikkasivat siksi Ruotsiin. Usein tämän teki mahdolliseksi Suomen viranomaisten välinpitämättömyys. Neuvostoliitolla oli siten syytä pelätä, että kaikki sen kansalaiset eivät palaisi kotimaahansa.

Jatkosodan jälkeen kotiin palanneiden sotavankien kohtalo oli ”suotuisampi” kuin talvisodan jälkeen palautettujen. Lisäksi entiset naissotavangit ovat muistelleet, että heihin suhtauduttiin paremmin kuin miespuolisiin sotavankeihin. (Nikkilä.) Osa jatkosodan sotavangeista sai kuitenkin tuomion yhteistyöstä vankileirien johdon kanssa. Tuomitusta suurin osa oli inkeriläisiä ja karjalaisia, jotka suomen-

kielen taitonsa vuoksi olivat toimineet tulkkeina, sekä puna-armeijan upseereita, joiden NKVD:n mukaan olisi pitänyt tehdä itsemurha vangiksi antautumisen asemesta. Viipurissa oli myös sotavankien teloitustapauksia. Entinen sotavanki inkeriläinen Juho Melnikov kertoi, että heidän seitsemän sotavangin ryhmästään kolme oli teloitettu ampumalla siitä syystä, että he olivat toimineet yhteistyössä suomalaisten kanssa (Nikkilä). Nämä tapaukset olivat kuitenkin venäläisten arkistoasiakirjojen mukaan yksittäisiä eikä suurmittaisia teloituksia tapahtunut.

Muut sotavangit pääsivät verrattain nopeasti läpi suodatusleireistä. Kyse ei ollut niinkään neuvostovallan humanisuudesta vaan siitä, että länsirintamalla oli käynnissä suurhyökkäys ja armeija tarvitsi kipeästi miesvoimaa. Niinpä NKVD antoi entisille sotavangeille mahdollisuuden hyvittää ”syyllisyytensä”. Hyväkuntoisemmat lähetettiin jalkaväkeen ja muut selustaan.

Neuvostoliitossa suhtauduttiin kuitenkin jatkosodan jälkeen kaikkiin entisiin sotavankeihin varauksellisesti. Monet säälivät entisiä sotavankia, mutta eivät antaneet heille anteeksi eloonjäämistä. Tällaisessa ilmapiirissä myös entiset sotavangit tunsivat jonkinlaista syyllisyyttä eivätkä he usein kertoneet edes läheisilleen ja ystävilleen sotavankiudesta.

Tietynlainen positiivinen muutos entisiin sotavankeihin suhtautumisessa tapahtui Neuvostoliiton kommunistisen puolueen (NKP) XX kokouksen jälkeen. Kesäkuun 29. päivänä 1956 NKP:n keskuskomitea ja ministerineuvosto hyväksyivät asetuksen, jossa paheksuttiin entisiin sotavankeihin ja heidän perheisiinsä kohdistunutta laitonta repressiota, upseerien laitonta sotilasarvon alentamista sekä laittomia ja provosoivia tutkintakeinoja. Asetus näytti sotavankiuden ongelman uudessa valossa ja muutti myös kansan keskuudessa vallinneen mielialan positiivisemmaksi. On tärkeää huomata, että asetuksen myötä jo vuonna 1956 suurin osa entisten sotavankien jutuista oli käsitelty uudestaan. Monet sotavangeista saivat sotilasarvonsa takaisin ja heille palautettiin kunniamerkit.

Valitettavasti sotavankien ongelma ei ole menettänyt eikä menetä ajankohtaisuuttaan tulevienkaan vuosikymmenten aikana. Jopa nyt, kun toisen maailmansodan päättymisestä on 60 vuotta, suhtautuminen entisiin sotavankeihin ei ole Venäjällä yksiselitteistä. Tämä näkyy selvästi suhtautumisessa Afganistanin ja Tšetšenian sotien sotavankeihin. Afganistanissa oleskelee vielä tänäkin päivänä parikymmentä vuotta sitten

vangiksi joutuneita Neuvostoliiton kansalaisia, jotka pelkäävät palata kotimaahansa. Myöskään Tšetšenian sotien sotavankeihin ei suhtauduta yksiselitteisesti. Toisaalta valtio ja järjestöt ovat yrittäneet saada sotavangit vapaaksi, mutta toisaalta myös tietyt stereotypit tšetšeenisissä vangiksi joutuneiden omasta syyllisyydestä on säilynyt yhteiskunnassa.

Viitteet

- 1 Puna-armeijan pysyvät tappiot olivat noin 940 000 (yleensä lavantautiepidemioista johtuen), haavoittuneita ja sairastuneita oli noin 6,8 miljoonaa. Valkoisen armeijan tappiot olivat noin 225 000. Yhteensä Venäjän kokonaistappiot ylätävät 13:een miljoonaan. *Vojennyi enstiklopedičeski slovar*, T. 1, 462.
- 2 Myöskään Suomi ei allekirjoittanut Geneven sopimusta sillä perusteella, että se ei kyennyt täyttämään eräitä sopimuksen kohtia. Sopimus oli myös ristiriidassa maan sisäisen lainsäädännön kanssa. Syistä tarkemmin ks. Hannikainen et al. 1992.
- 3 Jenukidze Avel Sofronovič (1877-1937) toimi vuodesta 1918 Yleisvenäläisen toimeenpanevan keskuskomitean (VTSIK) puhemiesistön sihteerinä, v. 1922-35 SNL:n toimeenpanevan keskuskomitean (TSIK SSSR) sihteerinä, Keskuskontrollikomission (TSKK) jäsenenä. Joutui repression uhriksi.
- 4 Uusi rikoslaki hyväksyttiin Yleisliittolaisen toimeenpanevan komitean asetuksella 22.11. 1926. Se

- astui voimaan 1.1. 1927 ja oli voimassa muutamain muutoksin ja lisäyksiin aina vuoteen 1961 asti.
- 5 GKO muodostettiin 30.6. 1941 SNL:n korkeimman neuvoston puhemiesistön päätöksellä. Sotavuosien aikana se oli valtiollisen vallan korkein elin. Se johti Neuvostoliiton kaikkien hallinnonalojen virastojen ja laitosten toimintaa. Sen puheenjohtajana toimi Stalin. GKO:n esikuvana oli työläisten ja talonpoikain puolustusneuvosto, joka toimi kansalaissodan vuosina VSFNT:ssa Leninin johdolla.
 - 6 Sulkujoukkueet perustettiin ensi kertaa talvisodan aikana.
 - 7 Lavrenti Berijan sijaisen Ivan Serovin allekirjoittama sisäasiain kansankomissariaatin käsky nro 0087 13.1. 1942.
 - 8 Tässä tarkoitetaan vain neuvostoliittolaisia sotavankeja. Ulkomaalaisia sotavankeja ei pidetty Neuvostoliiton lainsäädännön mukaan isänmaan pettureina.

Lähteet

- Frolov, Dmitri (2004), *Sotavankina Neuvostoliitossa. Suomalaiset NKVD:n leireissä talvi- ja jatkosodan aikana*. Bibliotheca historica 91. Helsinki: SKS.
- Frolov, Dmitri (2000), Talvisodan 1939-1940 neuvostoliittolaiset sotavangit. – *Sotahistoriallinen aikakauskirja* 19, 175-193.
- Galitski, Vladimir (1997), *Finskije vojenoplennyje v lagerjah NKVD (1939-1953)*. Moskva: Graal.
- Hannikainen, L., Hanski, R. & Rosas, A. (1992) *Implementing Humanitarian Law Applicable in Armed Conflicts: The Case Of Finland*. Dordrecht : Martinus Nijhoff.
- Ivašov, L. & Jemelín, A. (1992), *Nravstvennyje i pravovyje problemy plena v otšetšvennoi istorii – Vojenno-istoričeski žurnal* 1, 44-49.
- Nikkilä = Reijo Nikkilän henkilökohtainen arkisto (Helsinki).
- Nosyreva, Ljudmila & Nazarova, Tatjana (1995), ”Poidjom na Golgofu, moi brat...” – *Rodina*, 12, 99-162.

- Panov, A.I. (2002), *Armija i politika (ofitserski korpus i poliitišheskaja žizn Rossii 1900- 1916 gg. Dokumenty i materialy)* T.1. Moskva: Vitjaz.
- Poljan, Pavel (1996), *žertvy dvuh diktatur. Ostarbaitery i vojenoplennyje v tretjem reihe*. Moskva: Nash Vybor.
- Rossijskoje zakonodatelstvo X-XX vekov (1986)*, T.IV. Moskva: Nauka.
- UK RSFSR (1926). = *Ugolovnyi kodeks RSFSR (1926)*. Moskva: Sovetskoje zakonodatelstvo.
- UK RSFSR (1933). = *Ugolovnyi kodeks RSFSR, s izmenenijami do 1 sentjabrja 1933 g. Ofitsialnyi tekst. S priloženijami postateino-sistematizirovannyh materialov i alfavitno-predmetnogo ukazatelja*. Moskva: Sovetskoje zakonodatelstvo.
- Vojenoplennyje v SSSR 1939-1956. Dokumenty i materialy*. Pod redaktsiei professora M. Zagorulko. Moskva 2000.
- Vojennyi enstiklopedičeski slovar*, T. 1. Moskva 2001.